

УДК 94(477)

Володимир Грузін, Андрій Криськов

**СЕЛЯНСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ З ГУБЕРНІЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
ДО СИБІРУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

Статтю присвячено дослідженню причин селянських переселень з Волинської, Київської та Подільської губерній у східному напрямі. Проаналізовано кількісні та якісні параметри міграційних процесів, чинники, які впливали на стримування переселень.

Ключові слова: Правобережна Україна, селянство, міграції, законодавство, переселення.

Міграції з економічних причин набрали помітного значення на українських землях у другій половині ХІХ ст., спричинивши заселення і господарське освоєння низки нових територій, частина з яких є у складі сучасної України. Сьогодні робить питання міграцій актуальним, оскільки мільйони українців перебувають за кордоном саме з економічних мотивів.

Вивчення регулювання в минулому міграційних рухів, кількісних та якісних їхніх параметрів є метою даної статті.

Це питання викликало зацікавленість серед дослідників з часу скасування кріпосного права в Російській імперії. Наявний наратив досліджень з цієї проблеми присвячений, переважно, загальноімперським тенденціям [1]. Губернії Правобережної України, в силу порівняно низької переселенської активності у східному напрямку, не були предметом окремого дослідження.

Скасування кріпосного права спричинило величезний поштовх землеробській колонізації окраїн Російської імперії. Цей процес посилювався, з одного боку, розвитком капіталізму, а з іншого – погіршенням соціально-економічного становища селянства. Переселення торкнулися і Правобережної України, але тут цей процес відрізнявся специфікою, якої не було в інших регіонах Російської імперії.

У 1860–1880-х рр. уряд фактично стримував селянство від масових переселень. Виходом із ситуації стали переселення без дозволу уряду шляхом отримання строкового, зазвичай, на один рік, паспорта для пошуку заробітку. Такі переселенці приписувалися до громад старожилів, або жили без всякої реєстрації. В той же час вони не платили податків, а на громадах їх виходу зростали недоїмки. Таким чином, виникло протиріччя між політикою стримування міграцій і дійсністю.

У блокуванні міграцій з Правобережної України, особливо з прикордонних Волинської та Подільської губерній, у другій половині ХІХ ст. чітко простежуються два головних чинники: політичний та соціально-економічний. Польське повстання 1863–1864 рр. призвело до посилення політики деполонізації та русифікації краю. У 1883 р. на основі повідомлень губернаторів та після попереднього обговорення з міністрами юстиції, державних маєтностей та фінансів міністр внутрішніх справ граф Д. Толстой представив на розгляд Державної Ради проект основ вирішення переселенського питання. У ньому зазначалося, що у переселеннях зацікавлені губернії Чернігівська, Харківська та Полтавська. Наводилися наступні аргументи на користь виселення з них бажаючих селян: 1) покращиться майнове становище тих, хто залишиться; 2) відбудеться зниження орендних цін на земельні угіддя; 3) зросте оплата найманої праці; 4) виселення призведе до впровадження раціональніших методів господарювання; 5) у селян, які залишаться, збільшиться площа земельних наділів. Для губерній Півдня України рекомендувалося не переселення, а розселення безземельних селян у межах цих губерній. З політичних міркувань (можливість притоку іноземних робітників з польських губерній та Австро-Угорщини, що завадить русифікації краю) не рекомендувалося виселення з Волинської, Київської та Подільської губерній [21, с.41, 51]. 17 травня 1884 р. ці загальні положення затверджено імператором [11, с.135]. На їх основі, виходячи з того, що обов'язком уряду було стримування переселень, ніж їх заохочення [4, с. 32], 13 липня 1889 р. опубліковано закон «Про добровільне переселення сільських обивателів і міщан на казенні землі та про порядок зачислення осіб названих станів, які переселилися у минулі часи» [18]. Фактично він був основним правовим актом для регулювання міграційних процесів до реформ П. Столипіна.

Повертаючись до проекту основ вирішення переселенського питання графа Д. Толстого, який ліг в основу закону про переселення, слід відзначити, що всі названі економічні аргументи на користь виселення із східних українських губерній стосувалися і губерній Правобережної України. Середній наділ на рев'язку душу зменшився тут з 3 десятин (далі – дес.) у 1860 р. майже до 2 дес. у 1880 р. і 1,5 дес. у 1900 р., на Лівобережжі – відповідно з 3,3 – до 1,7 дес. [6, с. 392]. Малоземельні селяни, які мали 1–3 дес. на рев'язку душу, становили у 1877 р. на Правобережжі

70 %, а на Лівобережжі 43 % загальної чисельності селянських господарств [7, с. 435]. Оплата праці найманих працівників на Правобережжі України залишалася однією з найнижчих в державі. Якщо у Бессарабській губернії косар отримував за день праці до 3 крб. [10], то тут поденна плата складала 40–70 коп. [23, арк. 21 зв.]. Селянська оренда у Правобережній Україні була найменш розвинена. Це пов'язано з підприємницьким характером поміщицьких господарств, в результаті чого лише $\frac{1}{8}$ частина селян могла орендувати землю [2, с. 64]. В умовах аграрного перенаселення регіону це давало можливість поміщицьким економіям стримувати зростання заробітної плати. Секретар Київського товариства сільського господарства Т. Осадчий писав: «За таких сприятливих умов розвитку в Південно-Західному краї капіталістичного сільського господарства: велика кількість безземельних та безкінних, багатство природи, близькість збуту та цукрове нормування – про розвиток селянської оренди нічого й думати» [16, с. 59]. Більша частина селян-орендарів орендувала землю не для отримання підприємницького прибутку, а тому, що без оренди вони або зовсім не могли вести самостійне господарство внаслідок малоземелля та нестачі угідь, або тому, що оренда була засобом забезпечення мінімальних продовольчих потреб сім'ї.

Отже, прагнення селян переселятися на нові землі чи залишатися на старому місці зумовлювалося цілим комплексом чинників, які зводилися загалом до їх економічного становища. В зазначений період офіційний дозвіл на переселення одержували, зазвичай, лише ті сім'ї, які після продажу своєї власності могли виручити не менше 600–700 крб. [5, арк. 5].

Ще у березні 1861 р. видано «Правила для поселення росіян та іноземців в Амурській і Приморській областях», які гарантували право переселенській сім'ї на 100 дес. наділ землі без сплати податків упродовж 20 років, право купляти у власність землю по 3 крб. за дес., звільняли від рекрутської повинності на 10 років, а від подушної – назавжди [19, с.37–38]. Однак до 1881 р. існували тимчасово зобов'язані відносини для переважної більшості селянського населення імперії. Тому переселення у східному напрямку розвивалися повільно. З 1880-х рр. регульований урядом переселенський рух визнано «законним та корисним для держави» [8, с. 22]. Законом від 26 січня 1882 р. уряд продовжив до 1891 р. щодо еміграції в Амурську і Приморську області дію «Правил» 1861 р. [19, с. 41]. Нарешті, 1 липня 1882 р. опубліковано закон про переселення у Південно-Уссурійський край морським транспортом за кошти держави. Бажаючі мали звільнитися від недоїмок, їм надавався безкоштовний проїзд з Одеси – до Владивостока. На місцях поселення вони отримували в наділ не менше 15 дес. на душу, але не більше 100 дес. на сім'ю, їх звільняли від державних повинностей на 5 років, видавали продовольчу допомогу на 1,5 року з розрахунку 60 фунтів борошна і 10 фунтів круп на душу на місяць, давали 100 крб. на будівництво житла. Переселення однієї родини коштувало державі 1293,8 крб. [19, с. 42].

Перша половина і середина 1890-х рр. виявилися переломними в історії переселенського руху до Сибіру і Далекого Сходу завдяки прийняттю рішення про будівництво Сибірської залізниці. Для її успішного будівництва та ефективного функціонування у майбутньому необхідним було негайне господарське освоєння незаселених просторів вздовж залізничного полотна. 10 грудня 1892 р. утворено комітет Сибірської залізниці, який отримав завдання не тільки збудувати залізницю, але й заселити прилеглі до неї території. Тому всі наступні законодавчі акти, які стосувалися переселень до Сибіру, були безпосередньо пов'язані із його діяльністю. Вже у квітні 1896 р. законодавчо скасовано обмеження щодо переселень, узаконена практика ходацтва. Саме завдяки діяльності комітету Сибірської залізниці вздовж траси будувалися медичні та продовольчі пункти, введено пільгові залізничні тарифи для переселенців [21, с.58, 62].

У російських губерніях з 1880-х рр. розпочалися масові переселення селян до Сибіру та на Далекий Схід. І, хоча ще у 1882 р. генерал-губернатор Правобережної України О. Дрентельн, вважав, що зменшення кількості православного населення сприятиме посиленню позицій поляків [3, с.121–122], він виступив проти офіційних переселень з регіону, все ж міграційні процеси мали місце. Бажання знайти вихід із проблемної економічної ситуації для селян підкріплювалося поширенням різного роду чуток. Відставні солдати, які служили в Сибіру і на Далекому Сході, привозили додому вузлики із землею і при нагоді демонстрували її як переконливі свідчення якості ґрунтів [26, с. 231], які можна придбати по 3 крб. за дес. [3, с. 122]. І марними були спроби, наприклад, київської губернської влади переорієнтувати селян на господарське освоєння піскуватих і болотистих поліських земель, які при добрій агрокультурі давали б непоганий урожай [26, с. 231]. У Волинській губернії доходило до заворушень серед селянства, яке повірило чуткам про те, що польські поміщики заплатили місцевій владі за приховування царського указу про дозвіл на переселення до Сибіру за державний кошт [3, с. 122]. У довідці «Про стан і організацію переселенської справи у Південно-Західному краї» за 1893 р. відзначалося, що у Київській губернії спостерігається нестримне бажання селян до переселення, яке нейтралізувати надзвичайно важко [24, арк. 6–6 зв.].

Зрозуміло, що крім небажання позбавляти поміщиків робочої сили, уряд у спротиві масовим переселенням до Сибіру і на Далекий Схід керувався і прагматичними причинами, а, зокрема, фінансовими можливостями і складом сімей потенційних переселенців. Дозволи на переселення отримували, зазвичай, сім'ї, які могли зібрати на дорогу і розбудову на місці поселення 750 крб. [25, арк. 13 зв. – 14]. Адже, згідно із офіційними даними, для облаштування в Іркутській губернії необхідно близько 560 крб. на родину. З них 150–300 крб. – на зведення житла і господарських будівель, 150–200 крб. – на купівлю пари коней, 60–100 крб. – на придбання необхідного реманенту і 60 крб. – на продовольство до першого власного врожаю. Цей мінімум не включав видатків на розчистку лісу під оранку чи під сіножаті, а розчистка дес. тайги під оранку коштувала 150–200 крб. [21, с. 131].

Переважаюча більшість коштів йшла на оплату проїзду, який у Південно-Уссурійський край коштував на сім'ю 450–750 крб., у Єнісейську губернію – 700–800 крб. Вартість квитка на корабель з харчуванням на одну дорослу особу з Одеси – до Владивостока становила 90 крб., дитини віком 2–10 років – 45 крб., до 2-х років – 22,5 крб. За вантаж, якщо він перевищував 2 пуди на особу, необхідно було доплатити по 1,4 крб. за кожен пуд [25, арк. 2 зв. – 3; 22, арк. 14]. Прибувши на місце поселення, переважна більшість мігрантів залишалася без коштів [24, арк. 294]. Через відсутність коштів практикувалася зупинка і поселення у Самарській і Уфимській губерніях [17, с. 66], де в кінці XIX ст. осіло 7928 переселенців з Правобережної України [12, с. 11].

Склад сім'ї цікавив владні структури тому, що освоєння цілинних земель, осушення боліт, корчування лісу, до того ж у складних кліматичних умовах, потребував молодих і здорових чоловіків. Так, наприклад, у чотирьох губерніях – Єнісейській, Іркутській, Томській і Тобольській – у 1893–1894 рр. на ділянки під лісом припадало 8,4 % загальної площі земель, відведених для переселенців, у 1895–1896 рр. – 31,7 %, у 1897–1898 рр. – 52,1 % [20, с. 120]. Крім того, першого власного урожаю переселенцям треба було чекати 14 місяців за умови, що вони прибудуть ранньої весни і встигнуть підготувати землі для посівної. Для тих, хто прибував пізньої осені час до отримання власного урожаю розтягувався до двох років [21, с. 137–138]. Тому в інструкціях із переселення зазначалося, що ті родини, які «...обтяжені багатьма малолітніми дітьми... та родичами похилого віку, не є бажаними і корисними для Сибіру. Прохання таких сімей залишати без наслідків» [25, арк. 146].

Регулюючи організований переселенський рух, уряд протидіяв самовільним мігрантам, яких вимагалось «повертати назад в адміністративному порядку» [8, с. 32]. Упродовж 1890–1898 рр. видано 125 указів, законів та розпоряджень, які створювали перешкоди неорганізованому переселенському рухові [13, с. 214]. Проте значна частина переселень були самовільними. Це демонструють дані у Волинській губернії (таблиця 1) [17, с. 66, 68]. Як видно із наведених даних, найменша частка самовільних переселенців з Волинської губернії була у 1900 р., коли переселенське законодавство було дещо ліберальним, а пік самовільних переселень припадав на 1897 та 1905 рр., коли існували суттєві обмеження для переселенців.

Таблиця 1

Кількість переселенців на Далекий Схід з Волинської губернії (1897–1905 рр.)

Рік	Кількість переселенців		
	Всього	З них самовільних	% самовільних
1897	947	758	88,6
1898	1368	323	32,4
1899	2053	462	32,3
1900	2712	340	17,3
1901	2394	741	39
1902	1027	331	40,5
1903	1122	222	25,7
1904	90	63	60
1905	471	442	99,1
За 1897–1905 рр.	12184	3682	30,2

Основна маса емігрантів «вибиралася на власну руку»: групи охочих чи цілі громади висилали так званих «ходаків» на простеження нових районів поселення і потім вибиралися за їх інформаціями; інші – за відомостями з листів вже осілих, а деякі за чутками [15, с. 214].

Назагал, обрахунки чисельності переселенського руху державною статистикою до 1896 р., коли було налагоджено офіційний централізований облік переселенців, не велися. Так, за даними Томської казенної палати, упродовж 1870–1879 рр. з губернією Правобережної України переселилася лише 1 особа [27, с. 460]. Сумарна кількість офіційних переселенців з регіону до

Сибіру і на Далекий Схід, згідно із даними бюро Південноросійської переселенської організації, упродовж 1885–1896 рр. становила 2955 осіб [3, с. 122]. Значна кількість переселенців, в середньому 34,5 %, не зумівши налагодити побуту на нових землях, поверталася додому. Цей процес відображено у таблиці 2 [14, с. 18, 20, 24–25] (I – переселилися, II – повернулися назад).

Таблиця 2

Кількість переселенців до Сибіру і Далекого Сходу та кількість тих із них, що повернулися назад

Губернії	1895 р.		1896 р.		1897 р.		За 1895–1897 рр.	
	I	II	I	II	I	II	I	II
Київська	313	77	1967	721	1318	416	3598	1214
Подільська	64	15	137	16	364	161	565	192
Волинська	---	---	428	49	921	444	1349	493
Разом	377	92	2532	786	2603	1021	5512	1899

Йдеться про 8467 осіб, які упродовж 1885–1897 рр. виїхали до азіатської частини Російської імперії. Сприяло цьому й те, що з початком ХХ ст. завданням колонізації східних земель імперії стало заселення прикордонних територій «руськими людьми» задля зміцнення позицій держави [26, с. 238]. Основною метою створення переселенських поселень стало укріплення кордонів та забезпечення військових частин сільськогосподарською продукцією [9, л. 35–36]. Справді масовим переселенський рух на Схід став уже в період реформ П. Столипіна, коли для нього були зняті усі законодавчі обмеження.

Список використаних джерел

- Колонизация Сибири в связи с общим переселенческим вопросом. – СПб.: Гостипография, 1900. – 374 с.; Беркенгейм А. М. Переселенческое дело в Сибири (по личным наблюдениям и официальным данным) / А. М. Беркенгейм. – М.: тип. Товарищества И. Н. Кушнерев и К, 1902. – 62 с.; Брусникин Е. М. Переселенческая политика в конце XIX в. / Е. М. Брусникин // Вопросы истории. – 1965. – № 1. – С. 28–39; Кабузан В. М. Заселение Сибири и Дальнего Востока в конце XVIII – начале XX века (1795–1917 гг.) / В. М. Кабузан // История СССР. – 1979. – № 3. – С. 22–38; Кауфман А. А. Переселение и колонизация / А. А. Кауфман. – СПб.: Библиотека общественной пользы, 1905. – IX+349 с.; Кирьяков В. В. Очерки по истории переселенческого движения в Сибирь / В. В. Кирьяков. – М., 1902. – 370 с.; Тихонов Н. И. Переселения в России во второй половине XIX века (по материалам переписи 1897 г. и паспортной статистики) / Н. И. Тихонов. – М.: Наука, 1978. – 164 с.; Шандра В. С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861–1917 рр.: чинники і наслідки / В. С. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України, 2011. – Вип. XIX. – С. 228–242.
- Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX века / А. М. Анфимов. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 207 с.
- Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
- Брусникин Е. М. Переселенческая политика в конце XIX в. / Е. М. Брусникин // Вопросы истории. – 1965. – № 1. – С. 28–39.
- Держархів Київської обл., ф.4, оп.133, спр.81.
- Історія селянства Української РСР: У 2-х т. / За ред. В. А. Дядиченка. – Т.1 Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К.: Наукова думка, 1967. – 550 с.
- Історія Української РСР: У 2-х т. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1967.
- Кабузан В. М. Заселение Сибири и Дальнего Востока в конце XVIII – начале XX века (1795–1917 гг.) / В. М. Кабузан // История СССР. – 1979. – № 3. – С. 22–38.
- Канода Н. Н. Переселенческие поселки в Закаспийской области (конец XIX – начало XX в.): дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02 / Н. Н. Канода. – Ашхабад, 1979. – 156 с.
- Киевское слово. – 4 июня 1888.
- Кирьяков В. В. Очерки по истории переселенческого движения в Сибирь (в связи с историей заселения Сибири) / В. В. Кирьяков. – М., 1902. – 370 с.
- Крамарчук Т. Українська діаспора у Республіці Башкортостан: історичний шлях становлення / Т. Крамарчук // Історія України. – 2000. – № 3 (163). – С. 11.
- Кузьминська О. К., Винниченко І. І. Переселення селян Подільської губернії на схід (кінець XIX – початок ХХ ст.) / О. К. Кузьминська, І. І. Винниченко // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 188–190.
- Материалы Высочайше утвержденной 16 ноября 1901 р. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения средне-земледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. – Ч. I. – СПб., 1903.
- Муромцева Ю. І. Демографія: Навч. посібник / Ю. І. Муромцева. – К., 2009. – 246 с.
- Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае: на Украине, Подолии, Волыни. Опыт статистико-экономического исследования / Т. И. Осадчий. – К., 1899. – 132 с.
- Переселение в Сибирь из Волынской губернии за 1897–1909 гг. по данным Челябинской регистрации переселенцев

// Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – Житомир, 1910. – С. 64–75. 18. Полное собрание законов Российской империи. Собр. третье. – 1891. – Т. 9. – 1889. – № 6198 «О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли и о порядке перечисления лиц означенных сословий, переселившихся в прежнее время». – С. 535–538. 19. Сергейко М. С. Хозяйственное освоение дальневосточных земель населением России в эпоху капитализма (1861 – февраль 1917): дисс. ...канд. истор. наук: 07.00.02 / М. С. Сергейко. – Владивосток, 1980. – 233 с. 20. Тихонов Б. В. Переселенческая политика царского правительства в 1892–1897 годах / Б. В. Тихонов // История СССР. – 1977. – № 1. – С. 109–121. 21. Федорова Е. Д. Переселение крестьян в Иркутскую губернию во второй половине XIX – начале XX веков (1861–1905): дисс. ...канд. истор. наук: 07.00.02 / Е. Д. Федорова. – Иркутск, 1981. – 132 с. 22. Центральний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України), ф.1628, оп.1, спр.50. 23. ЦДАК України, ф.442, оп.50, спр. 369. 24. Там само, ф.442, оп.693, спр.333. 25. Там само, ф.442, оп.694, спр.169. 26. Шандра В. С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861–1917 рр.: чинники і наслідки / В. С. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2011. – Вип. 19. – С. 228–242. 27. Ядринцев Н. М. Сибирь как колония. К юбилею трехсотлетия. Современное положение Сибири. Её нужды и потребности. Её прошлое и будущее / Н. М. Ядринцев. – Спб.: типография М. М. Стасюлевича, 1882. – 471 с.

Владимир Грузин, Андрей Крыськов

**КРЕСТЬЯНСКИЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ ИЗ ГУБЕРНИЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ
В СИБИРЬ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.**

Статья посвящена исследованию причин крестьянских переселений из Волынской, Киевской и Подольской губерний в восточном направлении. Проанализированы количественные и качественные параметры миграционных процессов, факторы, которые влияли на сдерживание переселений.

Ключевые слова: Правобережная Украина, крестьянство, миграции, законодательство, переселение.

Volodymyr Hruzyn, Andriy Kryskov

**THE PEASANT RELOCATIONS FROM THE PROVINCES OF THE RIGHT-BANK
UKRAINE TO SIBERIA IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY.**

The article studies the causes of peasant relocations from Volyn, Kyivan and Podillia provinces in the eastern direction. Quantitative and qualitative parameters of migration, the factors what influenced the containment migrations are analyzed.

Key words: Right-Bank Ukraine, peasantry, migrations, legislation, migration .